

Streszczenie

Praca „Współpraca Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Polsce w latach 1945–2012” jest efektem badań, których celem była rekonstrukcja całokształtu wzajemnych relacji między Kościolem Ewangelicko-Augsburskim i Kościolem Ewangelicko-Reformowanym w Polsce od końca II wojny światowej po rok 2012, a więc moment w którym podpisano *Porozumienia o wzajemnym dopuszczaniu wiernych do czynnego korzystania z praw i obowiązków wynikających z udziału w życiu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Ewangelicko-Reformowanego*. Stosunki między wymienionymi Kościołami najmocniej wyrażały się we współpracy obu wspólnot. Zamierzeniem autora było również aby niniejsza praca stała się przyczynkiem do pogłębiania wiedzy o dziejach protestantyzmu polskiego w ostatnich dekadach, w tym do uszczegółowienia opisu jego dzisiejszej kondycji.

Bazą źródłową rozprawy były w dużej mierze archiwalne dokumenty kościelne. W dysertacji korzystano z zasobów Biblioteki Synodu Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie (AKER), Archiwum Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Z tego ostatniego zasobu wykorzystano archiwalia Urzędu do Spraw Wyznań. Kwerendzie poddano również zbiory Instytutu Pamięci Narodowej, jednakże, poza kilkoma wyjątkami, nie znaleziono tam dokumentów mogących w sposób istotny wzbogacić treść niniejszej rozprawy. Istotnym źródłem materiałów były czasopisma kościelne, a cenne uzupełnienie bazy źródłowej stanowiły wywiady przeprowadzone z duchownymi Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Ewangelicko-Reformowanego.

Przeprowadzone badania pozwoliły przygotować dysertację, na którą złożyło się dziewięć rozdziałów merytorycznych, a takżestęp, zakończenie, bibliografia załącznikowa, kalendarium kluczowych zagadnień współpracy luterańsko-reformowanej w Polsce w latach 1945-2012 oraz indeks osobowy. W poszczególnych rozdziałach ukazano poszczególne aspekty merytoryczne współpracy luterańsko-reformowanej w Polsce, a także zarysowano tło historii ewangelicyzmu w Polsce i Europie, prezentując tym samym niezbędny kontekst zasadniczych rozważań. Struktura dysertacji przedstawia się następująco.

W rozdziale pierwszym omówiono przyczyny i przebieg Reformacji w podziale na nurt wittenberski i szwajcarski. Zarysowano w nim zarówno charakterystykę teologiczną obu nurtów, jak też zaprezentowano postępy ruchu reformacyjnego w poszczególnych krajach europejskich. Rozdział kończy prezentacja genezy i rozwoju Reformacji na terenie Polski, ze szczególnym uwzględnieniem Kościołów i wspólnot wywodzących się z jej wittenberskiego i

szwajcarskiego nurtu.

W rozdziale drugim scharakteryzowano i opisano wprowadzenie unii kościelnej na terenie Prus w XIX w. jako przykładu historycznego zjednoczenia Kościołów obu nurtów. By ukazać możliwe kontrowersje związane z taką strategią zjednoczenia przyjrzano się w tym rozdziale także skutkom zawarcia unii dla kilku parafii na terenie Prus Wschodnich i na Śląsku, w których reformowani byli mniejszością. Pozwoliło to ukazać stopniowe zanikanie mniejszościowych wspólnot kalwińskich na skutek unii.

Rozdział trzeci poświęcono dążeniom ekumenicznym protestantów polskich od wieku XVI aż po rok 1945. W części tej omówiono chronologicznie wszystkie najważniejsze wydarzenia związane z Reformacją na terenie Rzeczypospolitej od jej początków poprzez okres szczytowy kiedy to polskim ewangelikom udało się zawrzeć Ugodę sandomierską w roku 1570. W dalszej kolejności przybliżono znaczenie Konfederacji warszawskiej z roku 1573 oraz opisano dążenia ekumeniczne protestantów polskich w wieku XVII i XVIII, kiedy to siła i znaczenie nurtu reformacyjnego w Polsce uległy wyraźnemu osłabieniu. Następnie scharakteryzowano okres rozbiorów i dwudziestolecia międzywojennego kiedy to mimo kilku ciekawych inicjatyw nie udało się ewangelikom w Polsce zawrzeć trwałego porozumienia. Krótko opisano również inicjatywy ekumeniczne jakie miały miejsce w latach II wojny światowej.

Rozdział czwarty opisuje sytuację demograficzną, polityczną i majątkową obu omawianych Kościołów w latach 1945-2012. Punktem wyjścia jest prezentacja skutków II wojny światowej dla obu wspólnot. Ukazano również ich sytuację i aktywność do końca okresu stalinowskiego (1956), a także w kolejnych okresach: 1957-1970, to jest do zbliżenia obu Kościołów z okazji 400-lecia Ugody sandomierskiej, 1970-1989, to jest po moment przełomu politycznego w Polsce oraz 1990-2012, to jest w czasach III Rzeczypospolitej.

W rozdziale piątym przedstawiono współpracę obu Kościołów na płaszczyźnie centralnej. Pierwszy okres – lata 1945-1955 – to okres kiedy prace nad zbliżeniem, a nawet organizacyjnym zjednoczeniem, były bardzo zaawansowane. Nie doprowadziły one jednak do zjednoczenia. Na przeszkodzie temu procesowi stanęła, jak się wydaje, pewna powściągliwość ze strony luterańskiej, a także skomplikowana sytuacja polityczna Polski doby stalinizmu. Kolejny okres – 1956-1967 – to czas pozornej „ciszy” w dialogu ekumenicznym. Sytuacja zmienia się w następnym okresie – 1968-1973 – kiedy to impusem do zbliżenia była rocznica 400-lecia Ugody sandomierskiej w roku 1970. Podpisane z tej okazji porozumienie wprowadziło wspólnotę ołtarza i ambony między oboma Kościołami. Znalazło to swoją kontynuację w ich przystąpieniu w 1973 r. do Konkordii leuenberskiej.

Współpraca w latach 1974-1989 naznaczona była kontrowersjami co do postawy obu Kościołów w trudnych politycznie latach osiemdziesiątych, a także szukaniu szans nowego otwarcia u progu przełomu roku 1989. Ostatni okres – 1990-2012 – funkcjonowania w nowych warunkach społeczno-politycznych umożliwiło Kościołom wieloaspektową współpracę, która znalazła swoje ukoronowanie w porozumieniu z roku 2012, które uregulowało funkcjonowanie wiernych danego Kościoła w parafii bratniego Kościoła w sytuacji, gdy nie mają w danym miejscu zapewnionej opieki duszpasterskiej ze strony parafii własnego wyznania.

Rozdział szósty prezentuje kolejny istotny aspekt współpracy obu Kościołów, a mianowicie ich aktywność na szerszym ekumenicznym forum – w ramach Polskiej Rady Ekumenicznej. W pierwszej części przypomniano okoliczności powstania Polskiej Rady Ekumenicznej, następnie przedstawiono jej działanie pod przewodnictwem przedstawicieli obu Kościołów: ks. Zygmunta Michelisa oraz ks. bp. Jana Niewieczerała, a także w okresie 1975-1993 oraz później w latach dziewięćdziesiątych, w których prezesem pozostawał luteranin ks. bp Jan Szarek, a także w okresie 2001-2012, a więc za prezesury abp Jeremiasza (Jana Anchimiuka) z Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Rozdział siódmy poświęcono współpracy obu Kościołów na poziomie parafialnym. W pierwszej kolejności skoncentrowano się na charakterystyce tych miejsc, gdzie istniały obok siebie parafie obydwu wyznań. Następnie przedstawiono wątki związane z funkcjonowaniem diaspy reformowanej w ramach parafii luterańskich. Dalej opisano te miejsca, gdzie w różnych formach diaspora reformowana miała kontakty z lokalnymi parafiami luterańskimi. Na koniec uwzględniono przykłady konfliktów i trudności we wzajemnych relacjach. Miały one często charakter ambicjonalny lub były efektem osobistych animozji.

Rozdział ósmy skupia się na prezentacji współpracy na polu edukacji. Rozpoczyna go rys aktywności edukacyjnej ewangelików w Polsce od XVI wieku po początki wieku XX. W kolejnych podrozdziałach zajęto się zagadnieniem edukacji teologicznej na poziomie akademickim. Najpierw w odniesieniu do działalności w latach 1922-1954 – z przerwą w okresie II wojny światowej – Wydziału Teologii Ewangelickiej na Uniwersytecie Warszawskim, zaś od 1954 w ramach Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Rozdział uzupełnia historia współpracy ewangelików w ramach Koła Teologów Ewangelickich, a także szkół średnich w Warszawie. Rozdział kończy zarysowa prezentacja odbudowy szkolnictwa ewangelickiego w Polsce po roku 1989, głównie po stronie luterańskiej.

Rozdział dziewiąty prezentuje przykłady innych obszarów współpracy, nie

uwzględnionych wyżej. Wśród tych inicjatyw jest praca ewangelizacyjno-misyjna (Tygodnie Ewangelizacyjne w Zelowie), działalność diakonijna, wydawnicza, w tym przygotowanie wspólnego Śpiewnika Ewangelickiego. Uwzględniono tutaj także współpracę w ramach Duszpasterstwa Wojskowego od jego powstania po I wojnie światowej do roku 1950, a następnie od roku 1995, czyli od momentu reaktywacji, do czasów współczesnych. W rozdziale omówiono także takie inicjatywy nie mające współcześnie kontynuacji, jak próby reaktywacji Szpitala Ewangelickiego w Warszawie w latach osiemdziesiątych, działalność Stowarzyszenia Polskiej Młodzieży Ewangelickiej, którą zawieszono w 1953, oraz seminaria teologiczne z lat 1989-2006.

Emilia Kasprzyk

Summary

The dissertation "Cooperation of the Evangelical Church of the Augsburg Confession and the Reformed Evangelical Church in Poland in 1945-2012" is the result of research the aim of which was to reconstruct the whole relationship between the Lutherans and Calvinists in Poland from the end of World War II to the year 2012, i.e. to the moment when the Porozumienia o wzajemnym dopuszczaniu wiernych do czynnego korzystania z praw i obowiązków wynikających z udziału w życiu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Ewangelicko-Reformowanego [*Agreements of mutual admission of the church members to an active use of rights and obligations resulting from participation in the life of the Evangelical Church of the Augsburg Confession and Reformed Evangelical Church*] were signed. Relations between the Churches were most strongly expressed in the cooperation of both communities. The author's intention was also to contribute to the deepening of knowledge about the history of Polish Protestantism in recent decades, including specification more detailed description of its present-day condition.

The source database of the dissertation was largely archival church documents. In preparing the dissertation the author used the resources of the Library of the Synod of the Reformed Evangelical Church (AKER), the Archives of the Evangelical Church of the Augsburg Confession, and the Archives of Modern Records in Warsaw. From this last place the archives of the Office for the Proclamation of Faith were used. The query was also carried out with collections of the Institute of National Remembrance, however, with a few exceptions, there were no documents that could significantly enrich the content of this dissertation. Important source materials were Church press and magazines, and a valuable supplement to the source base were interviews with clergy of the Lutheran and Reformed Churches.

The research allowed to prepare a dissertation consisting of nine substantive chapters, as well as an introduction, ending, annotation bibliography, a calendar of key issues of Lutheran-Reformed cooperation in Poland in 1945-2012, and an index of persons. The individual chapters present the content-related aspects of Lutheran-Reformed cooperation in Poland, as well as the background of the history of Protestantism in Poland and Europe, thus providing the necessary context for the fundamental considerations. The dissertation structure is as follows.

The first chapter describes the reasons and course of the Wittenberg and Swiss

Reformation. It outlines both the theological characteristics of these two, and the progress of the Reformation movement in some European countries. The chapter ends with a presentation of the genesis and development of the Reformation in Poland, with particular emphasis on the churches and communities descended from its Wittenberg and Swiss roots.

In the second chapter, the Prussian Union of Churches in the 19th century was characterized and described as an example of the historical unification of the Lutheran and Reformed Churches. To show possible controversy associated with this strategy of unification, this chapter looked at the consequences for a number of parishes in East Prussia and Silesia, where the Reformed were a minority. This allowed to show the gradual disappearance of minority Calvinist communities as a result of the union.

The third chapter was devoted to ecumenical aspirations of Polish Protestants from the sixteenth century until the year 1945. This section discussed the chronological order of all the important events connected with the Reformation in Poland from its beginning through the peak period when Polish Protestants were able to conclude Sandomierz Consensus in 1570. Next, the importance of the Warsaw Confederation of 1573 was presented closer, and ecumenical efforts of Polish Protestants in the seventeenth and eighteenth centuries, when the strength and significance of the Reformation in Poland have been weakened, were described. Then, the period of the partitions and the interwar period was characterized when, despite some interesting initiatives, the Protestants in Poland failed to reach a long lasting agreement. The ecumenical initiatives that took place during the Second World War were also briefly described.

The fourth chapter describes the demographic, political and property situation of both discussed Churches in the years 1945-2012. The starting point is a presentation of the effects of World War II on both communities. The chapter also presented their situation and activity to the end of the Stalinist era (1956), and in the following periods: 1957-1970, as the rapprochement between the two Churches on the occasion of the 400th anniversary of the Sandomierz Consensus, from 1970 to 1989, in the moment of political breakthrough in Poland and 1990-2012, that is at the time of the Third Polish Republic.

The fifth chapter presents the cooperation of both Churches on the central level. The first period – 1945-1955 – was when work on the rapprochement and even organizational unity was very advanced. However, they did not lead to unification. The process was stopped, as it seems, by a certain restraint on the part of the Lutherans, and a complicated political situation during the time of Stalinism. The next period – 1956-1967 – is the time of apparent "silence" in the ecumenical dialogue. The situation changes in the next period – 1968-1973 –

when the impulse to rapprochement was the 400th anniversary of the Sandomierz Consensus in 1970. The agreement signed on this occasion introduced a pulpit and altar fellowship between the two churches. It found its continuation in their accession in 1973 to the Leuenberg Agreement. Cooperation in the years 1974-1989 was marked by controversy over the attitude of both churches in the politically difficult period of the eighties, as well as seeking opportunities for a new opening at the turn of 1989. The last period – 1990-2012 – functioning in new socio-political conditions enabled the churches' many-sided cooperation, which found its crowning achievement in an agreement in 2012, which regulated the functioning of church believers in the parish of the fraternal church in a situation when they do not have a place of pastoral care provided by the parish of their confession.

The sixth chapter presents another important aspect of the cooperation of both churches, namely their activity on the broader ecumenical forum – within the Polish Ecumenical Council. In the first part, the circumstances of the establishment of the Polish Ecumenical Council were recalled, and then its work under the leadership of representatives of both Churches was presented: Zygmunt Michelis and bishop Jan Niewieczerał, as well as in the period 1975-1993 and later in the nineties, when the Lutheran bishop Jan Szarek remained the president, and in the period 2001-2012, at the time of presidency of Archbishop Jeremiasz (Jan Anchimiuk) from the Polish Autocephalous Orthodox Church.

The seventh chapter is devoted to the cooperation of both Churches at the parish level. First of all, the focus was on the characteristics of the places where parishes of both denominations existed side by side. Next, the threads of the functioning of the Reformed diaspora in a Lutheran parish was presented. Further, the places are described, where the Reformed Diaspora had various contacts with local Lutheran parishes. Finally, examples of conflicts and difficulties in mutual relations are included. They were often results of personal animosities and negative ambitions.

Chapter eight focuses on the presentation of cooperation in the field of education. It begins with the educational activity of protestants in Poland from the 16th century to the beginning of the 20th century. The following sections deal with the issue of theological education at the academic level. First in relation to the activity in the years 1922-1954 – with a break during the Second World War – the functioning of the faculty of Protestant Theology at the Warsaw University, and from 1954 as part of the Christian Theological Academy in Warsaw. The chapter is supplemented by the history of Lutherans and Calvinists cooperating in the Student Scientific Organization of Evangelical Theologians and secondary schools in Warsaw. The chapter ends with an outline presentation of the reconstruction of Protestant

education in Poland after 1989, mainly on the Lutheran side.

Chapter nine presents examples of other areas of cooperation, not included above. Among these initiatives is the evangelization and missionary work (Evangelization Week in Zelów), diaconal and publishing activities, including the preparation of a joint Evangelical Hymnal. This part also includes cooperation within the Military Pastoral Care since its beginnings after the First World War until 1950, and then since 1995, that is from the moment of reactivation to the present day. The chapter also presented initiatives that have no continuation at present, such as the attempts to reactivate the Protestant Hospital in Warsaw in the 1980s, the activities of the Polish Youth Protestants Association, which was suspended in 1953, and theological seminars from 1989-2006.

Emir Kasmyde